
УДК 811.161.2 – 112:094.4.

ДОБРИЛОВЕ ЄВАНГЕЛІЄ 1164 року: ПОВЕРНЕННЯ ЧЕРЕЗ СТОЛІТТЯ

Добрилове Євангеліє 1164 року / Відп. ред. В.В. Німчук, упор. Ю.В. Осінчук. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012 (Серії: «Історія мови», «Пам'ятки української мови»). — 804 с.

Історія писемного слова на теренах України втілена у текстах різних стилів та жанрів, оригінальних та перекладних, які дійшли до наших часів, ставши промовистими свідками тисячолітнього процесу становлення, утвердження, розвитку літературної мови. Особливо цінними є тексти періоду Київської Русі, бо саме у них спостерігаємо надзвичайно цікаві мовні явища, пов'язані зі взаємодією старослов'янської (церковнослов'янської) та живої розмовної мов, унаслідок чого розпочався перший — староукраїнський — період в історії формування української літературно-писемної мови. Цим і зумовлена особлива увага до найдавнішої писемної спадщини. У колі завдань істориків мови першочерговим є не лише аналіз різноманітних мовних явищ на матеріалі давніх пам'яток, але і їх популяризація, яка дозволяє, по суті, вдруге народитися цим текстам.

Писемна спадщина староукраїнського періоду яскраво репрезентована у площині релігійної літератури. На цьому тлі вирізняється низка канонічних текстів Євангелія, що з'явилися на Півдні Русі — Остромирове 1056–1057 рр., Архангельське 1092 р., Реймське першої половини XI ст., Мстиславове 1103–1117 рр., Юріївське 1119–1128 рр., Галицьке 1144 р., Буцацьке XII–XIII ст., Євсевієве 1283 р., Оршанське другої половини XIII ст., Холмське кінця XIII ст., Лавришівське XIV ст., Полікарпове 1307 р. тощо. Доля цих

© У.Б. ДОБОСЕВИЧ, 2013

та інших рукописів складалася по-різному, усі вони неоднакові у плані мистецьких, мовних, літературних особливостей, але всі є вартісними як пам'ятки книжкової культури своєї епохи. Манускрипти більшою чи меншою мірою потрапляли в поле зору науковців із різних галузей — лінгвістів, мистецтвознавців, палеографів. З-поміж названих кодексів чи не найактивніше з середини ХІХ ст. вивчали Остромирове Євангеліє, зокрема в мовному аспекті — цьому, безперечно, посприяли видання уривків цієї пам'ятки 1843 р., згодом повний текст побачив світ 1883 р., передрук здійснено 1964 р. і останнє факсимільне видання пам'ятки зроблено 1988 р. У кінці ХІХ — на початку ХХ ст. було видано тексти Галицького (1882), уривки Холмського (1884) й Архангельського (1912) Євангелій, які заактивізували увагу дослідників.

У радянський період в Україні з очевидних причин не здійснювали ні публікацій, ні розвідок, матеріалом до яких були б киеворуські тексти Євангелія. Нова хвиля наукового інтересу до цього жанру з'явилася у кінці 90-х рр. ХХ ст., унаслідок чого з'явилися видання Євсевієвого (2001) та Реймського (2010) Євангелій.

Сьогодні маємо ще одне досягнення у цьому контексті, яке не лише продовжує традицію публікування давніх кодексів, але й пропонує новаторський підхід, зокрема в інтерпретації особливостей мови, — видання Добрилового Євангелія 1164 р., яке здійснили доктор філологічних наук, член-кореспондент НАНУ В. В. Німчук у співпраці з кандидатом філологічних наук, науковим співробітником відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ Ю. Осінчуком.

Видання складається із транслітерованого тексту, двох передмов, покажчиків словоформ, коментарів і таблиць.

Передмова «*Походження Добрилового Євангелія*» професора В. Німчука присвячена суперечливому питанню про місце створення пам'ятки. Критично аналізуючи погляди своїх попередників, згідно з якими Добрилове Євангеліє локалізують неоднаково — пов'язують, наприклад, з північними теренами Київської Русі, зокрема з Новгородом (Г. Воскресенський, А. Кримський, І. Свенціцький, В. Дем'янчук), або ж із Смоленськом (Я. Шапов), професор переконливо доводить, що рукопис постав неподалік Києва, можливо, при церкві св. Апостолів на Берестовому. Учений залучає різні факти — історичні свідчення, дані Повісті минулих літ, мовні особливості, тексти грамоти-графіто ХІІ ст. Київського Софійського собору, а також ономастичний матеріал, зіставляє їх і на цій основі доходить висновку щодо локалізації пам'ятки. Такий комплексний підхід слугуватиме своєрідним зразком для вирішення проблемних питань, що виникають під час встановлення місця написання інших текстів.

Добрилове Євангеліє містить різноманітний і «дуже важливий матеріал для історії української мови, оскільки переписувачі свідомо чи несвідомо відхилялися від старослов'янських оригіналів і вносили в текст риси рідної говірки», — стверджує автор другої передмови Ю. Осінчук. У центрі уваги вченого — ті мовні явища, які виходять за рамки право-

писної та морфологічної системи старослов'янської мови, а тому є цінним матеріалом для реконструювання і вивчення живої розмовної мови Київської землі XII ст. Рукопис щедро інкрустований такими рисами.

Графічні особливості тексту відбивають цілу низку фонетичних явищ, притаманних південним говорам Київської Русі. Найбільше уваги у цьому контексті заслуговують фонетичні процеси, що мають безпосередній зв'язок із занепадом голосних звуків неповного творення **ъ** та **ь**. Мовний матеріал Добрилового Євангелія у своєму графічному вияві ще раз підтверджує тезу про занепад зредукованих, який завершився на час створення тексту. Наявність літер **ъ** та **ь** у канонічних церковних кодексах була зумовлена традицією, а їх пропуск — доволі поширене явище у пам'ятках XII ст., а тому, як стверджує Ю. Шевельов, «дослідникові випадає з'ясувати, чи такі пропуски спричинено тим, що переписувачі наслідували первопис, чи вони віддзеркалюють їхню власну говірну мову, — і легким це завдання ніяк не назвеш»¹. Видаються переконливими міркування автора саме про розмовний характер цього правописного узусу, оперті на аналіз тих мовних явищ, які безпосередньо пов'язані із занепадом редукованих, а також на зіставлення з іншими текстами цього ж періоду (Остромировим, Мстиславовим та Євсевієвим Євангеліями), ще й підтверджені покликаннями на кількісні підрахунки.

Серед наслідків занепаду голосних неповного творення найпомітнішими виявилися процеси асиміляції та дисиміляції приголосних, поява вторинного **ѣ** (у передмові докладно розглянуто різноманітні словоформи, у яких простежується це явище, причому із залученням аналогічних граматичних форм з інших пам'яток такого типу, де воно графічно не відбите). Описано випадки сплутування **є** та **ѣ**, які інтерпретовані як діалектна риса. Виразними аналогами до сучасних українських форм є особові імена, у яких зафіксований **ѣ** перед **й** та йотованими голосними (суч. Андрій і под.), а також кілька випадків графічного **ѣ** на місці **и**. Розглянуто й інші явища вокалізму та консонантизму, в одних випадках — характерні для правописно-фонетичної системи, що її можна простежити в рукописі, а в інших — можливо, є лише описками Добрила. Перша група репрезентована такими рисами: злиття звуків і графічне сплутування літер **и** та **ы**, занепад **ь** у початковій групі **ји**, графічне відбиття інтервокального **ј**, стягнення голосних переважно в антропонімах, сплутування літер **в** та **ѵ**, диспалаталізовані приголосні [л] та [р], м'якість кінцевої основи [ц], **ж** на місці *d+j та **ц** на місці *t+j тощо. Ці мовні явища представлені численними прикладами із тексту Добрилового Євангелія, а тому можна бути певним, що вони проявлялися і в живому мовленні переписувача, риси якого збереглися на Поліссі та Середній Наддніпрянщині. У другій групі — не менш цікаві та промовисті фонетичні особливості, однак репрезентовані вони окремими прикладами з аналізованого тексту. Деякі з них, справді, можна кваліфікувати як описки, проте, якщо розглядати їх у системі поряд із зазначеними

¹ Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови. — Х., 2002. — С.309.

вище звуковими рисами, то є всі підстави стверджувати, що вони у тексті з'явилися не випадково. На статус таких фонетичних особливостей претендують графічний **н** на місці **ы**, дієслово із типово українським коренем **-нґн-**, голосний **о** замість **є** на початку слова, випадіння одного з голосних при їх збігу. Отже, сукупність графічно-фонетичних ознак, які не вписуються у систему старослов'янської мови, виказує український характер звукових закономірностей, виявлених у Добриловому Євангелії.

Аналізуючи пам'ятку з погляду особливостей словозміни, Юрій Осінчук акцентує увагу на формах іменників, прикметників, займенників, дієслів та прислівників. Найбільше уваги приділено іменниковій парадигмі. Живе мовлення проявилось, зокрема, у формах давального відмінка однини іменників колишніх **-ǫ↵-**, **-jǫ↵-**-основ, які мають паралельні закінчення — поряд із властивим **-у** ще й **-овн**, **-євн**. Це одна із визначальних україномовних рис, на яку звертали увагу історики мови, досліджуючи найдавніші тексти з території Київської Русі. Як свідчать наведені приклади, окрім наявності специфічних закінчень, простежується ще одна особливість, пов'язана з вирівнюванням словоформ іменників з основою на м'який приголосний за типом іменників з основою на твердий (наприклад, **Андрѣови**), що є притаманним мовленню переважно південно-західних територій. Поряд із цим цікаво було б простежити, чи такі закінчення з'являються в іменниках — назвах неістот. Наявність інших специфічних іменникових закінчень, проаналізованих у передмові, чітко вимальовує вектор творення саме україномовної парадигми цієї частини мови.

Словоформи з прикметниковим типом відмінювання (до них, окрім прикметників, належать певні розряди займенників та порядкові числівники), як свідчить аналізований матеріал, також виявляють виразне тяжіння до розмовної мови, яке у перспективі стане нормативним і для сучасної української мови. Багатий матеріал для відтворення живого мовлення півдня Київської Русі автор виявив у системі дієслівних форм, які виходять за рамки старослов'янської мови.

Отже, передмова «Живомовні риси в Добриловому Євангелії 1164 року» є важливою складовою частиною публікації, вона містить цінні у науковому та навчальному плані коментарі та мовний матеріал. Варто наголосити, що студії В. Німчука та Ю. Осінчука дозволять розглядати Добрилове Євангеліє у контексті становлення староукраїнської літературно-писемної мови Київської Русі, завдяки цим дослідженням пам'ятка відкрилася для істориків мови своїми новими гранями, здобула індивідуальне обличчя у низці подібних писемних текстів.

Після короткого огляду принципів відтворення списку автори презентують сучасному читачеві найголовнішу частину видання — транслітерований текст Добрилового Євангелія, який дає чітке уявлення про оригінал пам'ятки, а у певному сенсі є інформативнішим, оскільки містить відновлені фрагменти та коментарі. Текст супроводжується фотокопіями чотирьох мініатюр та сторінки рукопису.

Надзвичайно вагомою, особливо для майбутніх дослідників пам'ятки, є значна за обсягом частина видання — *показчик словоформ*. У вступних заувагах до показчика чітко виписані принципи його укладання, згідно з якими автори врахували фонетичні, морфологічні параметри кожної словоформи, вказали на аркуш у рукописі, де вона вжита. Реєстрові слова супроводжують відповідні до кожної частини мови граматичні ремарки, зазначені різні графічно-фонетичні варіанти, окремі словоформи мають особливі коментарі — як, наприклад, оними розподілені на категорії (антропоніми, топоніми), звернено увагу на труднощі функціонального розрізнення сполучників та часток, грецизми мають при собі транслітеровані форми тощо. Показчик словоформ є підсумком надзвичайно копіткої праці упорядників, разом з тим він послужить джерелом для нових досліджень не лише тексту Добрилового Євангелія, але й інших писемних пам'яток, бо таким показчиком зручно користуватися при порівнянні чи зіставленні мовних явищ. А в цілому, без перебільшення можна стверджувати, що такі показчики є справжнім скарбом для історика мови.

Останні три частини, що є традиційними для видань такого типу, — це *показчик словоформ до заголовків читань і скорочень Місяцеслова, призначення євангельських читань і зміст текстів*, а також *євангельські тексти* із зазначенням віршів та аркушів у Добриловому Євангелії. Цей довідковий апарат зацікавить насамперед спеціалістів, пов'язаних із різними галузями теології.

Окремого схвального слова заслуговує просте і водночас довершене оформлення книжки. Обкладинка з мініатюрою євангеліста Луки на тлі пергаментного аркуша з уставним письмом не лише символізує зміст книжки, але й налаштовує на її сприйняття, залучаючи до інтелектуальної праці ще й особливі душевні і духовні порухи.

Отож, українське історичне мовознавство збагатилося ще одним професійно упорядкованим виданням, яке супроводжується актуальними фаховими коментарями та цінним довідковим апаратом. Фактаж та його інтерпретація стане суттєвим доповненням до університетських курсів історії української літературної мови, історичної граматики; на основі цього видання можна здійснювати дослідження в різних мовознавчих аспектах, зокрема, у широкому плані, можна простежити втілення загальних тенденцій формування української літературно-писемної мови киеворуського періоду або, у вузькому, виявити особливості становлення певних словоформ. Ця книжка зацікавить читачів у широкому діапазоні — від філологів, богословів, істориків до всіх, кого захоплює історія утвердження писемного слова в Україні.

Уляна ДОБОСЕВИЧ (м. Львів)

Рецензію отримано 09.07.2013.

Uliana Dobosevych

Lviv

DOBRILOVE GOSPEL OF 1164: RETURNING IS THROUGH AGE